

SIPOS BALÁZS

SAJTÓ, SAJTÓPOLITIKA ÉS NYILVÁNOSSÁG A HORTHY-KORSZAKBAN

**A Horthy-korszak
sajtóját és
nyilvánosságát
az ellenforradalmi célú
kormányzati kontroll és
beavatkozás jellemezte,
azaz a kormány
„kivételes” hatalma a
sajtó felett...**

Károlyi Imre gróf 1931-ben, a „nagy gazdasági világválság” és a következményeként zajló magyarországi politikai mozgások-változások közepette jelentette meg *A kapitalista világrend válsága* című kötetét. Munkája kisebb részében a Bethlen István által teremtett politikai rendszert és annak működését bírálta, döntő részében azonban azt a kérdést taglalta: „a kapitalista társadalmi és termelési rend” vajon a „haladás utolsó foka-e”, reparálható-e, és mi követheti?

A kötetet élénk sajtóvisszhang kísérte; több recenziót és pár kötetet is inspirált. Válaszként született meg például öt politikus: a szociáldemokrata Györki Imre és Mónus Illés, a legitimista Friedrich István (volt miniszterelnök), a kormánypárti Czettler Jenő (közgazdász egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, a képviselőház alelnöke) és Éber Antal (a Magyar–Olasz Bank elnöke, 1931 őszétől képviselő) közös kötete.¹

A jelentős kritikai fogadtatás nem meglepő, hiszen Károlyi a politikai, gazdasági és társadalmi rend alapkérdését feszegette egy olyan időszakban, amikor többekben felrémlített egy újabb forradalom (azaz a politikai, gazdasági és társadalmi rend felbomlásának) réme. Például Horthy Miklósban, aki 1931 elején a koronatanácson felvetette miniszterelnökének: preventív szükségállapotot kellene bevezetni, és olyan jogszabályt kellene hozni, amelyik lehetővé tenné „az ország érdekeit sértő” lapok betiltását. Bethlen István azonban ezt

Írásom az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

feleslegesnek ítélte, hiszen – mint mondta – a megelőző tíz évben enélkül is körülbelül ötven lapot büntettek így.²

A *kapitalista világtrend válsága* keltette vita nem meglepő azért sem, mert – mint recenziójában a korszak ismert szociológusa, Weis István megjegyezte – a válság és esetleges következményeinek kérdése sokakat foglalkoztatott, de éppen a téma kényes mivolta, gyanúsán forradalmi jellege miatt mások nem vállalkoztak a részletes tárgyalására. Előkelőségnek kell lenni ugyanis ahhoz, hogy valaki a krízisről egy ilyen könyvet büntetlenül megír hasson – és hogy mások erről a munkáról (és témájáról) nyilvánosan szólhassanak.³ Weis ezt a *Magyar Szemlében*, azaz Bethlen István (ekkor már volt) miniszterelnök folyóiratában írta. Ahol egyúttal azt is közölte: annyira azért nem lehetett rossz (elnyomó) Magyarország megelőző tíz évben működő politikai rendszere, mint ahogy Károlyi jellemzi, hiszen rendszerbíráló megjegyzéseit ő (mármint Weis) rendszeresen közzétehetette a *Magyar Szemlében*.⁴

E kis történet a következőket mutatja: a sajtó Magyarországon nem volt (teljesen) szabad az említett időszakban, hiszen lapokat be lehetett tiltani, tabutémák léteztek – de legalábbis működött az öncenzúra, hatott a büntetéstől való félelem. A politikai nyilvánosságot a közlő személye, valamint az olvasók köre (tulajdonképpen világnézete és nagysága) is strukturálta. Azaz amit Weis István megengedhetett magának az előkelően konzervatív és a kormányhoz közel álló *Magyar Szemlében* (a nyilvánosság egy kisebb és sajátos körén belül⁵), vagy amit egy Károlyi gróf a büntetéstől való félelem nélkül megírhatott – azt mondjuk a szociáldemokrata *Népszava* vagy egy polgári radikális világnézetű polgári szerző már csak bizonyos kockázatokat (majd esetleg: büntetéseket) vállalva közölhetett. Ugyanakkor érdekesen sokszínű volt a sajtó, hiszen sokféle világnép jelent meg az újságokban, folyóiratokban és könyvekben; ráadásul ellentétes nézetek olykor még egy helyen, egymás mellett is feltűntek.

Sajtó és sajtópolitika

■ A sajtó sokszínűsége és annak korlátai az 1919 őszétől 1944 végéig tartó időszakban néhányszor módosultak: ez a nagyjából 25 év a sajtó szabályozása, a nyilvánosság működése szempontjából négy korszakra bontható. Ezek az átalakulások értelemszerűen a politikai rendszer változásainak következményei, hiszen a médiarendszer mindig a politikai intézmények, a politikai kultúra (és például a közönség iskolázottsága, médiafogyasztása) „lenyomata”.

1. Az 1919 augusztusa és 1921 áprilisa közötti hónapokban (nagyjából az ellenforradalmi nevezett időszakban) az aktuális kormányok egyrészt megteremtették az egész 25 éves időszak sajtószabályozásának alapjait. Ennek lényege, hogy az 1914-es sajtótörvényt⁶ 1938-ig olyan rendeletekkel, azaz alacsonyabb szintű jogszabályokkal írták felül, amelyek korlátozták az abban „biztosított” sajtószabadságot. Ezeket az 1919–20-as rendeleteket háború esetére a kormányt kivételes hatalommal felruházó 1912-es törvény alapján alkották.

A világháború előtt a sajtótörvény alapján bárki alapíthatott újságot, illetve megfelelő kaució letétele után politikai tartalmú időszakai sajtóterméket. 1919 után azonban csak az élhetett ezzel a jogával, akinek a miniszterelnökség megengedte – föltéve, hogy az adott „lap nemzeti irányát kellőképpen biztosítja” az alapítók vagy a mögöttük álló személyek.⁷ Továbbá: a törvény szerint időszakai sajtóterméket csak bírósági döntés nyomán lehetett betiltani – a Horthy-korszakban viszont a mindenkor belügyminiszter joga volt egy-egy lap megjelenését örökre vagy csak meghatározott időre elrendelni, ráadásul a fellebbezés lehetősége nélkül. És végül: a sajtószabályozást az egész időszakban meghatározta az 1921 tavaszán elfogadott úgynevezett Rend- vagy (korabeli kifejezéssel) Államvédelmi törvény (1921. évi III. tv.). Ez

többek között a társadalmi rend felforgatására irányuló szervezkedéseken túl az erre buzdító beszédeket, írásokat, énekeket és képeket is büntetni rendelte. Jogi szempontból azonban ezzel is volt egy kis „baj”. Tudniillik az 1878-as Büntető törvénykönyvben szerepelt az úgynevezett osztály elleni izgatás, azaz például a földbirtokosok, a gyártulajdonosok vagy akár egyes értelmiségi csoportok (mondjuk az ügyvédek) elleni izgatást szankcionáló rész. És mivel a két törvényt nem hozták összehangba egymással, így alapvető kérdés maradt (és a bírói ítélezést kiszámíthatatlanná tette), hogy például egy újságcikk mikor és miért minősül osztály elleni izgatásnak, mikor olvasható ki belőle az állami és a társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló szándék, és jár érte szigorúbb büntetés. És az se tűnt mindig egyértelműen eldönthetőnek, hogy valami az 1921-es törvény szerint „a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség”-e vagy sem. Hasonlóan ahhoz, ahogyan politikai ízlés meg érdek és nem rögzített, világos szabályok szerint dőlt el, hogy egy lap „kellően nemzeti irányú”-e, vagy hogy sérti-e „az ország érdekeit”.

1919–1921 között születtek meg tehát a nyilvánosságot az egész korszakban meghatározó fontosabb szabályok. Ezt a több mint másfél évet azért kell mégis önálló korszakként tárgyalni, mert ekkor sajtócenzúra, azaz előzetes ellenőrzés létezett. Másrészt az ellenforradalom a sajtóéletben azt is jelentette, hogy Budapesten a Nemzeti Hadsereg bevonulása után, 1919–1920 fordulóján szerkesztőségeket dúltak fel, újságírókat tartóztattak le, illetve megölték a *Népszava* két zsurnalisztáját.

Felmerül azonban a kérdés: miként jelenhettek meg az úgynevezett ellenforradalmi időszakban olyan újságok (például a *Népszava* vagy a polgári radikális *Világ*), amelyekkel szemben álltak az ellenforradalmi irányzatok, amelyek példányait 1919 őszén megsemmisítették a Nemzeti Hadsereg által ellenőrzött területeken? És olyanok, amelyek betiltására az ellenforradalom különböző csoportjai az 1920-as évtized első éveiben is országos mozgalmat szerveztek. Ennek az az oka, hogy Budapesten a lapok a Friedrich-kormány és a román megszállás időszakában, azaz a Nemzeti Hadsereg előtt bevonulása előtt indultak vagy indultak újra. Amikor pedig Horthy Miklós budapesti „érkezése” után felmerült (végleges) betiltásuk, valószínűleg brit nyomásra el kellett állni ettől.⁸ Később, az úgynevezett konszolidáció után, a játékszabályokat követő lapokat nem is zaklatták.

A politikai lapok piaca azonban ennek ellenére jelentősen átrendeződött, amit jól mutat, hogy 1926-ban az ilyen kiadványok közel fele 1919 előtt nem létezett.⁹ Csak-hogy a megszűnések oka nem annyira kormányzati tiltás volt, mint inkább az, hogy adott politikai irányzat így vagy úgy elveszítette jelentőségét (ez igaz például a köztársaságpárti lapokra vagy fajvédőkhöz tartozó orgánumokra); és/vagy esetleg valamilyen pénzügyi probléma. (Illetve 1922-től újra megjelenhetett a szociáldemokrata elméleti folyóirat, a *Szocializmus*.)

2. Az 1921 és 1938 közötti időszak tehát az ellenforradalmi szabályok szerint működő konszolidáció, valamint a „konszolidált” médiarendszer korszaka. Ellenforradalmi abban az értelemben, hogy forradalomellenes, azaz újabb forradalom létrejöttét, kitörését kívánta megakadályozni; hogy nem egyszerűen a forradalom előtti korszakot és szabályozási modellt hozta vissza, hanem a dualizmus liberális rendszerénél centralizáltabb volt, hiszen jelentősen növelte a végrehajtó hatalom szerepét;¹⁰ és végül abban az értelemben, hogy a háborút és a forradalmakat követő kivételes állapot (ellenforradalom) szabályait tartotta fenn.

Miként volt lehetséges, hogy egészen a második világháborúig, azaz békeidőben is érvényben maradtak a háború idejére (a kivételes állapotra) szóló, azaz átmenetinek szánt szabályok?

A háború ideje Magyarországon is rendkívüli állapotnak számított, amikor is a kormány kivételes jogokkal rendelkezett, és amikor például a törvényeket alacsonyabb

szintű jogszabályokkal írhatta felül. Ez az átmeneti korszak az eredeti szándék szerint a békeszerződés ratifikálásig (azaz 1921-ig) tartott volna, majd egy évvel meghosszabbították. Egy 1922-es gazdasági törvény¹¹ lehetővé tette azonban, hogy a kormány – saját belátása alapján, megfelelő feltételek mellett, az általános szabálytól eltérve – mégis érvényben tarthasson néhány olyan, a közszabadságokat és a gazdaság szabadságát korlátozó rendeletet, amely a kivételes hatalomról szóló 1912. évi LXIII. törvény alapján született. Az 1919–1920-as és 1922-től „ideiglenesen fenntartott rendelkezések” tehát ilyen módon maradhattak hatályban a következő háború kitöréséig.

Kérdés természetesen, hogy a kormány békeidőben hány alkalommal élt „kivételes” jogaival. Bethlen István – mint említettem – ötvenre tette az 1931 előtti tíz évben örökre vagy ideiglenes (egy-két hétre) betiltott lapok számát. A *Budapesti Közlöny* számai szerint 1931 és 1938 között 52 újság megjelenését vagy utcai terjesztését tiltották be, illetve meg. Ennél minden bizonnyal sokkal több lapalapítási kérelmet utasított el a miniszterelnökség: a fennmaradt kérvények szerint csupán az 1920-as évek közepén száztíz esetben tagadták meg az engedélyt.¹² A betiltott vagy elindulni se engedett lapok között a mérsékelt liberálistól az osztályharcoson át a szélsőjobboldaliig mindenféle politikai irányultságú található – ahogy a működő újságok között is. A Horthy-korszak másik jellemzője ugyanis – a korlátozás, a represszió és a következetlenség mellett – a sokszínűség volt. A jelzett időszakban átlagosan 20–22 körül volt az országos napilapok száma, és az ebből a szempontból legrosszabb évben (1923-ban) is 208 politikai tárgyú orgánum jelent meg. A politikai lapok fele-kétharmada kormánypárti vagy kormánytámogató volt (az arányuk folyamatosan nőtt),¹³ viszont a kormánypárt különböző csoportjaihoz tartoztak, illetve vidéken inkább többségben voltak, mint Budapesten. Ráadásul az országos napilapok között a népszerűbbek a nem kormánypártiak voltak.¹⁴ Az eltérés magyarázata a következő: egyrészt a kormány anyagi támogatása fontosabb volt, jobban számított a kevésbé fejlett (kevésbé önfenntartó) vidéki, azaz regionális sajtópiacra, mint a fővárosi és az országos piacra. Másrészt a sikeres nem kormánypárti lapok nem annyira világnézeti, mint inkább üzleti vállalkozások voltak, amelyek a közönség igényei szerint kialakított modern szerkesztési elveket követték. Népszerűségük miatt a katolikus Központi Sajtóvállalat ügyeit tárgyaló püspöki kar vagy a *Népszava* ügyében döntő szociáldemokrata pártvezetőség egyaránt a „modern újság” modelljét tartotta követendőnek – ahogy a Gömbös-kormány sajtófőnöke is, aki ennek szellemében szervezte meg a kormány új lapját, a *Függetlenséget*.¹⁵

3. 1938 után jelentősen átalakult a sajtópiac és a nyilvánosság szerkezete. Az 1914-es sajtószabályozást ekkor módosító törvény (az állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről szóló 1938. évi XVIII. tv.) nyomán még ebben az évben több mint négyszáztíz lapot betiltottak, illetve néhányat (például *Az Est* című bulvárlapot) államosítottak. Emiatt 1941-ben egyharmaddal kevesebb újság jelent meg a trianoni országterületen, mint 1938-ban – vagy máshonnan nézve: míg 1938-ban 1934 időszakai sajtótermék létezett Magyarországon, 1942-ben, a megnagyobbodott állam területén 1379.

Megszűnt továbbá több mint száz olyan folyóirat, amely a törvény szerint nem számított időszakai sajtóterméknek. Az ilyen, évente kevesebb mint 12 alkalommal megjelenő orgánumok közül több is rendszerkritikus irányzatokhoz kötődött, azok fontos intézménye volt (például a *Válasz* vagy az 1939 nyarán megszűnt *Szép Szó*). Ezeknek az alapításához ugyanis, mivel nem számítottak „újságnak”, nem kellett a miniszterelnökség engedélye – viszont 1938-ban bevezették a nem időszakai sajtótermékek cenzúráját. Aminek eredményeként míg 1938-ban 295 ilyen folyóirat látott napvilágot, 1942-ben már csak 190.¹⁶

Az egész politikai rendszert meghatározó változást hozott továbbá az állampolgári egyenlőséget tagadó zsidótörvények elfogadása. Ezek a Magyar Országos Sajtókamara felállításáról is rendelkeztek, amely tagjainak maximum 6%-a lehetett a törvény szerint zsidónak minősülő személy. A tagfelvételtől a kormány delegáltjainak többségével működő bizottság döntött: 1572 jelentkezőt vettek fel, míg 1863-at elutasítottak (ők a továbbiakban nem lehettek újságírók, szerkesztők, kiadói alkalmazottak). A cél az volt, hogy lehetőleg olyanok legyenek zszurnaliszták, akik elfogadják: a sajtószabadság egyenlő a propagandával; hogy a sajtószabadság célja „a tömegek fölemelése és fölemelkedése a vezetők által hirdetett eszmények színvonalára”, és azt jelenti, hogy „a sajtónak joga van küzdenie nemzete életéért, érdekeiért, igazságáért” – ami itt már a német–magyar szövetség feltétlen támogatásával azonos.¹⁷ Azaz a közvéleményt a politika akarata szerint vezető sajtó elméletével akarták felváltani a „modern újság” készítésének korábban említett és mind népszerűbb modelljét. A közönséget szolgáló és független, tehát professzionális újságírás helyébe „a sajtó a politika eszköze” elgondolását kívánták állítani; a „zsidó sajtó” helyébe pedig a „nemzetit”.

A második világháború kitörésekor Magyarországon újra életbe lépett a kivételes állapot és ennek részeként a tartalmat folyamatosan kontrolláló sajtócenzúra. Ez egészen a doni katasztrófiáig talán inkább németbarátnak mondható módon működött, míg utána egyszerre próbált megfelelni a német elvárásoknak, illetve (a világháború utánra készülve) próbálta kivívni a szövetséges hatalmak jóindulatát.¹⁸ Bár egyik se sikerült, e kettősség miatt több sajtópolémia is sor került (ezeket a miniszterelnökségről irányították), illetve olyan fontos és sokszínű kiadványok is megjelentek, mint a *Népszava* 1941-es karácsonyi száma (szerzői között Szekfű Gyulával vagy Bajcsy-Zsilinszky Endrével).

4. 1944 márciusában, a német megszállás után minden németellenes (a korabeli szóhasználat szerint baloldali) újságot betiltottak; októbertől, azaz Horthy Miklós lemondását követően pedig csak nyílas politikai lapok jelentek meg. (A betiltott orgánusok zszurnalisztái által írt illegális újságok száma viszont növekedett.)

A nyilvánosság körei

■ A Horthy-korszak sajtóját és nyilvánosságát az ellenforradalmi célú kormányzati kontroll és beavatkozás jellemezte, azaz a kormány „kivételes” hatalma a sajtó felett (az említettekén kívül még az ügyészségi zaklatások: az olyan eljárások, amelyek vége biztosan csak a bírósági felmentés lehetett).¹⁹ Ennek hátterében az a vélekedés állt, amely szerint a sajtó révén irányítani lehet a közvéleményt.

A nyilvánosság azonban nem volt egységes, sok kisebb-nagyobb köre létezett. Például többféle ellenkulturális csoport is megjelenhetett, és szerveződhetett korlátok között.²⁰ A nyilvánosság nagyobb körét biztosította a populáris média, amely hol a hivatalosnak tekinthető konzervatív nézetekkel szemben álló, hol azzal megegyező értékeket propagált.²¹ Az előbbire felhozható a sztárokkal és mozifilmekkel is foglalkozó *Színházi Élet* című heti magazin, amely másfajta férfi–női viszonyokat mutatott be, mint mondjuk a Tormay Cécile-féle „félhivatalos” Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége által kiadott *A Magyar Asszony*. Ráadásul ezek külföldi példák, távoli társadalmakból való minták voltak, amelyek filmekből vagy ponyvaregényekből a „sztármagazin” 1938-as betiltása után is megismerhetőek maradtak. Hiszen a magyarországi nyilvánosság a globalitás viszonyai között, azaz nem zártan, hanem távoli, „idegen” hatásoknak kitéve, „idegen” témák által is meghatározva működött (változó módon, de tulajdonképpen egészen 1944 elejéig).

Strukturálta a nyilvánosságot a fővárosi népesség intenzívnek mondható, illetve a jelentős társadalmi csoportok alacsony szintű médiafogyasztása közötti különb-

ség.²² És az is, hogy a médiafogyasztás mértéke regionálisan is különbözött: Északnyugat-Magyarországon sokkal jelentősebb mértékű volt, mint mondjuk keleten.

A nyilvánosság azonban nem csupán (társadalmi és földrajzi) térben, de időben is változott, hiszen átmenetileg felmerültek olyan témák, történetek olyan változások, amelyeket „sokan” tárgyaltak. Válsághelyzetekben ugyanis, például a nagy gazdasági krízis vagy a második világháború idején az olvasók és a rádióhallgatók száma is jelentősen megnőtt. Ilyenkor a politikai közösség tagjainak igen nagy (az országban mindenütt jelentős) csoportja követte és vitatta az eseményeket, a megoldási lehetőségeket, alkotta adott téma nyilvánosságát.

Ha azt kellene megtalálni, hogy eme fragmentált nyilvánosságot mi „tartotta össze”, hogy mi alapján létezett egy „állandó” és „nagy” nyilvánosság, akkor a revízió(s propaganda), illetve a „tekintélyek” tisztelete és védelme: elsősorban a Horthy Miklós köré szervezett vezérkultusz lehet a válasz. Ezek voltak ugyanis az állandó, mindenki számára hozzáférhető és meghatározó témák.

■ JEGYZETEK

1. Czettler Jenő – Éber Antal – Friedrich István – Györki Imre – Mónus Illés: *Válasz gróf Károlyi Imrének „A kapitalista világrend válsága” című könyvére*. A magyar válság kibontakozásának útja. Gutenberg Könyvkiadó, Bp., 1931.
2. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), Miniszterelnökség – Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, K 27, 1931. február 20. – március 5.
3. Weis István: *Károlyi Imre gróf röpirata*. Magyar Szemle 1931. 11. sz. 210.
4. Uo. 213.
5. A nyilvánosság itt a közönséggé összeverődött magánemberek világát jelenti.
6. Az 1914. évi XIV. törvény minden sajtótermékre, azaz a könyvekre (stb.) is vonatkozott.
7. MOL, Központilag iktatott és irattározott iratok, sajtóosztály, K26, 1925-V164.
8. Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon*. Horthy Miklós, 1918–1944. Helikon Kiadó, Bp., 2001. 45.
9. Elekes Dezső: *Az időszaki sajtó statisztikája*. Hornyánszky, Bp., 1927. 18.
10. A liberális szabályozás egyik fontos eleme volt a kaució: elméletileg ez az intézmény szűrte ki a fontos lapot alapítani szándékozókat közül azokat, akik veszténivaló hiánya miatt esetleg szélsőséges nézetekre lettek volna fogékonyak. A kaució azonban a hiperinfláció miatt elveszítette értékét, a pengő bevezetését követően nem valorizáltak, így a miniszterelnökség politikai engedélyezési jogosítványa maradt az egyetlen „szűrő”.
11. Az 1922/23. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1922. évi XVII. törvénycikk.
12. MOL K26, 1925-V164.
13. Elekes: *Az időszaki sajtó*. 18–19.
14. Részletesebben lásd Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 103–106.
15. *A Magyar Katolikus Püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. S. a. r. Beke Margit. Aurora Kiadó, München, Bp., 1992. II. 43–44; Varsányi Erika: *Hírlap vagy pártlap? Viták a Népszava jellegéről (1908–1933)*. Múltunk 1999. 3. sz. 182–202; Gergely Jenő: *Adatok az Antal-Gömbös-féle „dömping-sajtó” megteremtéséhez*. (Részletek Antal István emlékirataiból.) Múltunk 2004. 2. sz. 243–248.
16. Utóbbi számok csak a postán is szállított, azaz nem csak regionális hatókörű kiadványokat jelentik. – Elekes Dezső: *A szellemi kultúra, különösen az időszaki sajtó számbavételének problémái*. Kny. a Magyar Statisztikai Szemle 1943/4. évi számából. 8–10. 14.
17. *Az Országos Magyar Sajtókamara évkönyve, 1943*. Stádium Rt., Bp., 1943. 6–7; *A sajtó szabadsága*. A Sajtó, 1941. 4. sz. 2.
18. A cenzúra működésére újabban lásd: „...a háború szolgálatában”. *Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22.– 1943. augusztus 25.* S. a. r. Joó András. Napvilág Kiadó, Magyar Távirati Iroda, Bp., 2007.
19. Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Argumentum Kiadó, Bp., 2011. 127–137.
20. Lásd Finta Gábor – Horváth Zsuzsa – Sipos Lajos – Szénási Zoltán (szerk.): *A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései*. Argumentum Kiadó, Bp., 2011.
21. Vö. Bálint György: *A faszált giccs*. In: *Uő: A toronyőr visszapillant*. S. a. r. Koczkás Sándor. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1966. 410–412.
22. Becslésem szerint 1930-ban a vidéki népesség legkevesebb 20%-a, a fővárosinak több mint 30%-a olvasott rendszeresen országos napilapot, és ez az arány minden évben 6 és 10% között nőtt. Ezt egészítette ki a mozilátogatás és a rádióhallgatás (1939-ben nagyjából 1,2–1,6, 1944-ben már 2,5–3 millió hallgató).